

УДК: 947(575.2):39:398

НУЗУП БИЙДИН БЕЙНЕСИ – ЭЛДИК КОШОКТОРДО

*Конколоева Назигул, магистрант,
Чыныкеева Гүлназ Эргешалиевна т.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети,
Ош, Кыргызстан
gulnaz.chynykeeva@mail.ru*

Аннотация. Бул макалада Кокон хандыгында таасирдүү роль ойногон Нүзүп миң башынын генеалогиялык таблицасы, анын ата-бабасынын да хандыкта көрүнүктүү орунду ээлегендиги информаторлордун маалыматтарына таянуу менен кошоктордун мисалында берилет.

Ачык сөздөр: Нүсүп бий, Кокон хандыгы, кошок, аксылык кыргыздар, генеалогия, хронология, аскерлер.

ПОРТРЕТ НУЗУП БИЯ - В НАРОДНЫХ ПРИЧИТАНИЯХ

*Конколоева Назигул, магистрант,
Чыныкеева Гүлназ Эргешалиевна к.и.н., доцент
Ошский государственный университет,
Ош, Кыргызстан
gulnaz.chynykeeva@mail.ru*

Аннотация. В этой статье говорится о Нузупе минбаше, который играл значительную роль в Кокандском ханстве. Также приводится его генеалогическая таблица, роль его отцов в ханстве, опираемая на информации информаторов с примерами причитания (кошок).

Ключевые слова: Нүсүп бий, Кокандское ханство, причитание, аксыйские кыргызы, генеалогия, хронология, солдаты.

PORTRAIT OF NUZUP BIY - IN PEOPLE'S LAMENTS

*Konkoloeva Nazigul, undergraduate,
Chynykeeva Gulnaz Ergeshalievna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Osh State University,
Osh, Kyrgyzstan
gulnaz.chynykeeva@mail.ru*

Abstract. This article refers to the Nuzupe Minbashi who played a significant role in Kokndskom Khanate. Also given his genealogical tables, the role of fathers in his hastve relies on information from informants examples lamentations (koshok).

Keywords: Nusup, Khanate of Kokand, lamentation, Aksy Kyrgyz, genealogy, chronology, soldiers.

Киришүү. Кокон хандыгы көп этностуу мамлекет болгон. Хандыктын ээлеген аймагы, калкынын курамы боюнча Туркстан чөлкөмүнүн баардык бөлүгүн камтыган. Мамлекетте жашаган элдердин өкүлдөрү хандыктын коомдук-саясий турмушуна ишмердүү аралашышкан. Ушул жагдайдан алып караганда, Нүзүп бийдин Кокон хандыгына барып калышы бул кокустук эмес. Анткени анын Эсенбай, Эшбото, Кожомкул деген аталары Кокон хандыгында таасирдүү роль ойноп турган. Мисалы, биз 2003-жылы талаа материалдарын чогултканда Аксы районунун Авлетим айылында акын Ташбай Жоробеков бул инсандар жөнүндө генеалогиялык маалыматтарды айтып берген [1, 120-121].

Нүзүптүн атасы Эсенбай Аксы өрөөнүнө гана эмес Кокон ордосуна чейин ысымы тараган саруулардын белгилүү бийи болгон. Эсенбайдын Кокон хандыгы тарабынан атайын «датка» наамын алганы тууралуу маалыматтар али табыла элек. Бирок эл арасында негедир «датка» аталып келгендигин танууга болбойт. Ошентип, өз мезгилинде Эсенбай бий хан ордосуна чейин таанымал кыргыз бийлеринин ичиндеги кадыр-барктуу адамдардын биринен болгон [2].

Эсенбай датканын атасы Эшбото бий, Эшбото бийдин атасы Кожомкул да жалпы Аксы элине жана Кокон хандыгына таасири тийип турган адамдар болгон. Кокон хандыгы өз аймагын кеңейтүүгө жасаган аракеттеринде жана жергиликтүү элден салык алганы келген кокон зекетчилери менен каршылашып Кожомкул баатыр бир өзбек балбаны менен жекеге чыгып, аны эр сайышта өлтүрө сайгандыгын эл арасында айтып жүрүшөт.

Негизги бөлүк. Кокон хандыгы менен Аксы өрөөнүндөгү жергиликтүү кыргыздардын ортосунда Орток-Бел деген жерде бир ынтымакка келүү боюнча чогулушуп, бирок Кожомкул хандыкка каршы чыгат. Өрөөндөгү элди Кокон хандыгынын талоончул саясатынан коргоо үчүн хандыкты көздөй кол курап бара жатканда Касан-Сайдын мурунку Куйбышев колхозунда (азыркы Ызар, Баймак, Кош-Алмурут жана Кош-Терек айылдары) кокондук аскерлер тарабынан туткундалып Кожомкулдун башын кесип коконго алып кетип, ал эми денесин ошол жерге көмүптүр [3].

Кожомкул балбанга кошулган кошокту кичине кезинде чон апасынан үйрөнүп алган элем деп 87 жаштагы Айым эне айтып берген:

Элден мурун ат өлгөн,
Анан арабакеч сарт өлгөн.
Кожомкул менен Кожояр
Суу жүрөк кокон аскерин

Ыргыта сайып өлтүргөн [4].

XV-XVI кылымдарда отурукташкан шаар-кыштак калкын түзүп, мурун иран тилинде сүйлөп, кийин түрктөшүп кетишкен тургундарды “сарттар” деп аташкан. Кийинчерээк, XVIII кылымдарда отурукташкан өзбектерди, башка этносторду да сарттар [5, 476-б: 3, 32-б] деп атап калышкан. “Сарт” термини этникалык мааниде колдонулган эмес. Ал орто кылымдардан бери эле социалдык мааниде колдонулуп, “дыйкан, кол өнөрчү, соодагер” деген түшүнүктү камтыган [6, 10-б]. Султан Бабурдун айтымында XV-XVI кылымдарда Фергана өрөөнүнүн Маргалаң, Исфара, Хожент тарабында гана сарттар, ал эми Ош, Анжыян, Аксыкентте түрктөр жашаган. Жалпы эле элдик түшүнүктө “сарт” деп азыркы өзбектерди түшүнүшкөн. Буга ылайык жогоруда айтылган кошок ырында да информатор сарттар - бул өзбектер деп баса белгилеген. Өзбек эли 1924-ж. эл каттоого чейин “сарттар” жана “өзбектер” деп эки эл катары берилип келгендигин Т. Кененсариев белгилейт.

Мындай окуядан кийин Авлетимге салына турган салыктан эл дүрбөгөн себептүү кокон салыкчыларын бир нече жыл Авлетимге киргизбей турган. Кожомкулдун агасы Кожояр хандыктан коргонуу үчүн чеп-коргон курган экен. Өзүнчө кол курап курдурган коргонунун ар жерине мылтыкчан черик койдуртуптур. Кожояр стратег инсан болгондуктан, Кокон хандыгы кол салганда, бирде ак боз, бирде кара, бирде жерде ат минген желдеттерин ойнотконун көрүп, Кокон хандыгы, жеңе албайбыз деп кайтып кеткен деген айтым сөз бар.

Бир нече жылдан кийин Кокон хандыгы кайрадан кол салат. Ал каптарга кум салдырып, ар бирине мылтык койдуруп койгон экен. Аны көргөн аскерлер «ок дарысы ушунча болсо, анда аскери канча, аны жеңе албайбыз го» деп экинчи жолу да кол салбаптыр. Кожояр ааламдан өткөндөн кийин баласы Мазар-Кердеги Чынар-Мазар деген бейитке койдуруп, өзү элге кайрылып келбей, Алайга өтүп кеткен экен [7]. Бүгүнкү күнгө чейин жергиликтүү эл Кожоярдын чеп-коргону деп ар-ар жерде дөмпөйүп калган коргонду көрсөтүшөт.

Кыргыздардын эркиндик үчүн акыр-аягына чейин салгылашууга даярдыгы, алардын эр жүрөктүүлүгү жана тайманбастыгы, уруулардын кадыр-баркы, Кокон баскынчыларынын тоноочулук кол салуусунан сактап турган. Кыргыз эли кокон хандыгынын бийлигине ырааттуулук менен баш ийген эмес. Чет өлкөлүк баскынчылардын эзүүсүнө каршы дайыма көтөрүлүп турган. Кокон төбөлдөрү элдин боштондугун ырайымсыздык

менен басып, белгилүү жерлерге чептерди курган. Элдин нааразычылыгынан корккон Кокон бийлиги Ысык-Көлдө (Барскан, Коңур-Өлөң, Каракол), Чүй өрөөнүндө (Чалдыбар, Кара-Балта, Ак-Суу, Бишкек, Токмок), түштүктө (Таш-Көмүр, Кан, Дароот-Коргон, Кызыл-Коргон), Тянь-Шанда (Тогуз-Торо, Жумгал, Куртка), ж.б. жерлерде нөкөрлөр чептерди курушкан. Чептерде анчейин көп эмес черик күчү кармалган. Алардын милдети көп кырдуу болгон.

Биринчиден - чепте жергиликтүү бийлик ээлери баш калкалаган; экинчиден - аларга элдик козголоңду басып туруу милдети жуктөлгөн; үчүнчүдөн - талоончул жортуулдарды жасоо учурунда таяныч пункттары катары кызмат кылган; төртүнчүдөн - соодагерлердин, кербендердин эс алып өтүүчү жана алардын коопсуздугун камсыз кылуучу жай катары эсептелген [8,158]. Бирок, Кожояр курдурган чеп-коргон тескерисинче Кокон хандыгына каршы элди талоончул согуштан сактоо максатында курулгандыгы жогоруда айтылды.

Биз изилдөөлөрдө адабияттардан бул тууралуу материалдарды таба албадык, же болсо дагы алар биздин колубузда жок болду. Ошентсе да, Кыргызстандын аймагында кыргыздардын өзүлөрүнө таандык чептер Кокон хандыгы басып алганга чейин салынган. Айрым тарыхый адабияттарда отурукташпаган көчмөндөргө кайдан өзүнүн чеп коргондору болсун деген да пикир айтылып жүрөт. Кыргыздардын нагыз өзүнө таандык чеп коргондорго Кетмен-Төбөдөгү Улук-Коргон (Кетмен-Төбө же Узун- Акмат XVIII к.); Талас өрөөнүндө Садыр- Коргон (XVIII к.) жана башкалар кирет. Кокон хандыгынын мезгилинде Талас өрөөнүндө жергиликтүү феодал Нурак Ажыбек уулунун өзүнүн чеп коргону болгон. 1843- жылы Ысык- Көлдүк манап Боронбай Жууку суусунун жогорку өңүрүндө Кызыл- Үңкүр деген чеп коргон курдурган. Пишпектин жанында манап Байтиктин коргону болгон. Ормон хан да өзүнө Санташ деген жерде Чоң-Коргон салдырган [9, 303]. Кыргыздардын да, кокондуктардын да чептеринин курулуш техникасы бир типте болгон. А.Н.Бернштамдын пикири боюнча анын жол-жобосун өзбек усталарынан алышкан болуусу керек [10, 303].

Тарыхый булактарда Кокон хандыгында 18 ден ашуун салыктын түрлөрү болгондугу айтылат. Салыкты суу үчүн да, туз үчүн да, токойду пайдалангандыгы, ар кандай коко-тикенек жыйнагандыгы үчүн, той өткөргөндүгү үчүн, өлүк көмгөндүгү үчүн да алышкан.

Нүзүп бий Эсенбай уулу [(1798, азыркы Аксы району, Авлетим айылы –1844, Ярмазар айылы (Өзбек Респ.)] – Кокон хандыгындагы кыргыз

бийлеринин ичинен биринчилерден болуп «миң башылык» даражага жеткен аскер башчы, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. Нүзүп бийдин саясий ишмердүүлүгүн 3 мезгилге бөлүп кароого болот. 1-мезгил – 1810–22-жж: 2-мезгил – 1822–42-жж: 3-мезгил – 1842–44-жж.

1-мезгил - 1810-1822-жж. Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн башталышы. Омор хан бийлик жүргүзүп турган жылдары Кокон менен Бухаранын чек арасында жайгашкан Оро-Төбө чатагы басылбай, эки хандыктын ортосунда чыр-чатак болуп турган эле. Бухара эмиринин жардамы менен Махмуд хан төрө Оро-Төбөнү ээлеп алган болчу. Кокон мамлекетинен чек ара коопсуздугун сактоо максатында, Омор хан бул аймакты кошуп алуу аракетин жасай баштайт.

1818-жылы хан тарабынан жиберилген аскерлер Алишер жүз башынын жетекчилиги астында (ичинде Нүзүп да болгон) Оро-Төбөгө келет. Омор хан ашыкча кан төгүүдөн баш тартып, Махмуд төрөнү «уурдоого» буйрук берет. Башчысы уурдалгандан кийин айласыздан Оро-Төбө хандыктын курамына кошулат.

2-мезгил - Нүзүп бийдин ишмердүүлүгүнүн өнүккөн мезгили (1822–42-жж.); Омор хан өлгөндөн кийин бийликке анын баласы Мадали хан келет (1822-1841-жж.). Хан ордосунда бир топ өзгөрүүлөр болот. Бир канча вазирлер, лашкер башчылар алмаштырылат. Нүзүп жүз башы болсо Сафид-Булан калаасынын коменданты болуп дайындалат. Мадали хандын башкаруу учуру Кокон мамлекетинин ички жана тышкы саясий-экономикалык абалынын жогорулоо мезгили болгон. Мамлекеттин чөлкөмү Түштүк Казакстан, Талас, Чүй, Ысык-Көл жана Теңир-Тоого жайылган. Тышкы саясатта 1832-жылы Кытай менен Кокон-Пекин келишими түзүлүп, чоң ийгилик жаратылган [11, 235]. Бул тууралуу эл арасында:

Кыргыз, Кытай чек араны,

Нүсүп кантип бөлдү экен.

Кантип башы жетти экен?

Кантип барып бөлдү экен... [12] - деген кошок саптары сакталып калган.

Жүз башынын Аксы чөлкөмүндө жасап жаткан иштери менен кабардар болуп жүргөн хан күндөрдүн биринде Нүзүп жүз башыны Ысык-Көл боюндагы Каракол калаасын тикелөө үчүн жиберет. Калаанын айланасына чет жакалардан кыргыздар көчүрүлүп келип, жайгаштырылат. Жергиликтүү элдин кол кабыш көрсөтүүсү менен Нүзүп баштаган Кокондук аскер бөлүкчөлөрү тез аранын ичинде эле шаардын курулушун ийгиликтүү аякташат. Шаарга эң биринчи базар, мечит жана чакан дүкөндөр салынат.

Натыйжада, Нүзүп Кара-Кол калаасында бир жылдан ашык убакыт жүрүп, калаанын чыңдалышына өзүнүн салымын кошот.

Белгилей кетчү нерсе, Бухара менен Кокондун ортосунда Оро-Төбө үчүн бир нече ирет кагылышуулар болуп өткөн. Тынымсыз кайталанып туруучу согуштардан улам, ал жердин калкы чет жакаларга көчүп кете баштаган. Алсак, 1806-жылы Оро-Төбөнүн калкы 12 миңге жакын эл болсо, ал эми XIXк. 70-жылдарында 10 миңге жакын гана тургундары калган [13;20].

Демек, Мадали хандын мезгилинде Кокон хандыгы Чыгыш Түркстан аймагында гана өзүнүн үстөмдүгүн орнотууга жетишпестен, Фергана өрөөнүндөгү Бадахшан, Кожент, Жизак, Каратегин, Алай аймактарын кайрадан өз таасирине бурууга жетишет. Аталган аймактардагы маселени чечүүдө хандын буйругу менен жөнөтүлгөн Нүзүп паңсат чон роль ойнойт. Тарыхый материалдар далилдеп тургандай, Нүзүп паңсаттын жетекчилиги менен коргонуу катары салынган кокондуктардын Алай өрөөнүндөгү Кызыл-Коргон, Сары-Коргон, Дароот-Коргон, Памирдеги Таш-Коргон чептери бекемделген.

3-мезгил - 1842-1844-жж. Нүзүптүн ишмердүүлүгүнүн гүлдөө жана кризис мезгили;

Өлкөдөгү саясий кризистин натыйжасында 1840-1842-жж бийликти өз колдоруна кыргыз бийлери алышкан. Мисалы, Нүзүп бийдин хандыктагы аталыгын айтса жетиштүү. К.Кененсариев «ферганалык кыргыздар Кокон амирлигинин жеңилишине да, жеңилишине да, жакшылыгына да, жамандыгына да ортоктош болгон» [14, 158]. Нүзүп миңбашы баштаган делегация 1842-жылы жай айларында Таластан Шералынын үй-бүлөсү менен азыркы Аксы районун боборунан 35-40км. алыстыкта жайгашкан Кара-Суу суусунун жээгине көчүрүп келгендиги чындык. Тарыхчы Ж. Алымбаевдин ойу боюнча мунун эки себеби болушу мүмкүн: биринчиден, Аксы аймагы Нүзүптүн туулуп-өскөн жери, экинчиден аймак Жаркынайымдын төркүндөрү жашаган аймак [15]. Натыйжада, тарыхый фактыларга таянып, Жаркынайымдын Аксы өрөөнүнөн чыккан саруу кызы экендигин ырастоого болот.

Шералы хандын буйругуна ылайык Нүзүп Маргаландын акими болуп дайындалат. Маргалан Фергананын ири аймактарынан болуп, анын ичине Кува, Риштан, Язьяван, Хайдаркан, Кадамжай, Шахимардан ж.б. көп шаарлар, кыштактар кирген. Акимдин так сарайы Маргалан шаарына жакын жердеги гүлдүү бакка оролгон Ярмазар кыштагында жайгашкан.

Нүзүп Маргаланга көчүп келгенден кийин аксакалдарды чакырып, кеңешме өткөрүп, шаардын ал-акыбалы менен таанышат. Бир катар эл туруучу жайларды кыдырып, соода, дыйканчылык тармактарын өнүктүрүүгө көңүл бурат. Мындай жылуу мамилени шаар тургундары колдойт. Шаардын көчөлөрүн кеңейтип, жаңылап мечит, мазарларды курууга буйрук берет. 30-40 жыл мурун Омор хан Маргаланга аким болуп, көптөгөн курулуш иштерин баштап, аягына чыкпай калган болчу. Нүзүп болсо ушул иштерди кайрадан колго алып, жандандыра баштайт.

Мулло Гариб Маргилони Нүзүптүн аткарган иштери жөнүндө мындай баяндама берет: «Омор хандын мезгилиндеги иштерди улантууга киришет. Маргаландагы Хожо Мойоз мазарынын айланасына жаңы дубал курдурууга буйрук берет. Аялы Толгонай болсо, жетим-жесир балдарга камкордук кыла баштайт. «Искендер падыша»-деп аталган мазарды оңдотуп, 30-40 бала батчу жай салдырат». Мындан сырткары Толгонай Ярмазardan жетимдер үчүн 30 танап жер үлүшүн, бир тегирмен жана 2 дүкөн сатып берет. Жетим балдардын кат-сабатын ачуу максатында атайын 2 молдону акимдин буйругу менен дайындайт. Жогорудагы иштери үчүн калк арасында Толгонай «кыргыз аким айым» деген атка конгон», -деп белгилейт Мулла Гариб Маргилони. Ордо үчүн ич-ара чыр-чатактардын учурунда Нүзүптү кыргыз-кыпчак феодал төбөлдөрү Мусулманкул менен Шады датканын уюштурган кутумунун натыйжасында 1844-ж. өлтүргөн [16, 130].

Жыйынтык. Кокон хандыгынын коомдук турмушунда Нүзүп бийдин ата-бабалары олуттуу салым кошуп келгендиги эл оозунда, тарых барактарында жана кошок ырларында унутулбай айтылып келгендиги жогоруда баяндалды. Буга ылайык Нүзүп миң башынын чебереси Байыскан атасы Сулайманкул болушка кошкон кошогуна да:

Он эки атам хан өткөн,
 Ойлонбой баары даана өткөн.
 Он бир атам хан өткөн,
 Омоктуу баары даана өткөн.
 Жетилип атам хан өткөн,
 Жеткилең баары даана өткөн.
 Тогуздап атам хан өткөн,
 Токтолбой баары даана өткөн.
 Катарлаш атам хан өткөн,

Катары менен даана өткөн [17, 120] - деген саптарда чындыгында эле түп аталары эл керегине жараган инсандардан болгондугун кошууда.

Кожомкулдун урпактары өрөөндүн элин 1917-жылы Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейин сырткы душмандардан коргоп келген.

Нүзүп миң башынын Кокон мамлекетинин тарыхында ээлеген орду, кошкон салымы арбын. Анткени, Кокон хандыгынын мамлекеттүүлүгүн чындоого өзгөчө салым кошкон, хандыктагы саясий иштердин активдүү катышуучусу, калктын келечегин ойлогон инсан гана эмес-такшалган дипломат катары да кароого болот. Демек, чыгаан эр азаматтардын күчү менен элибизди Кокон амирлигинин жеми болуудан сактап турган жана кыргыз төбөлдөрүнүн хандыгыктагы ээлеген орду чоң болгон.

Адабияттар

1. Калбаев А. Сулайманкул болуш. Бишкек, 2011. 120-121-бб.
2. Алымбаев Ж. Нүзүп бий. Бишкек, 2000.
3. Информатор. Жоробеков Ташбай. Аксы району, Авлетим айылы, 2003-ж.
4. Информатор. Атакулова Айым. Аксы району, Авлетим айылы, 2003-ж.
5. Захриддин Мухаммед Бабур. Бабур баян. Кыргыздар. -Бишкек,1991. 467-б.
6. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. 3-32-бб.
7. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы. Ош, 1997. 10-б.
8. Информатор. Жоробеков Ташбай. Аксы району, Авлетим айылы, 2003-ж.
9. Базарбаев Ш. Кыргыз маданиятынын өнүгүү дилектикасы. Ош, 2001, 158-б.
10. Кыргызстандын эң байыркы мезгилден XIX кылымдын соңуна чейинки тарыхы. Бишкек.: “Кыргызстан” Сорос фонду, 1998. 302-303-бб.
11. Бернштам А.Н. Архитектурные памятники Киргизии. М-Л.: 1950. 303-б.
12. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. Бишкек, 2003, 235-б.
13. Информатор. Жоробеков Ташбай. Аксы району, Авлетим айылы, 2003-ж.
14. Бейсембиев Т.К. “Тарихи Шахрухи” как исторический источник. Алма-Ата, 1987, 20-б.
15. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Бишкек,1997. 158-б.
16. Алымбаев Ж. Нүзүп бий. Бишкек: “Шам”, 2000. 145-б.
17. Урустанбеков Б.У, Чороев Т.К. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. Фрунзе, 1990. 130-б.
18. Калбаев А. Сулайманкул болуш. Бишкек: 2011. 120-б.
19. Информатор. Ырсалы Алымкул уулу. Аксы району, Кара-Суу айылы, 1978-ж.